

Merlíky – opomíjení průvodci našich cest

Merlíky (druhy rodu *Chenopodium*) jsou převážně jednoleté byliny patřící do čeledi merlíkovitých (*Chenopodiaceae*). Z jejich blízkých příbuzných se lze v České republice nejčastěji setkat s různými druhy lebed (rod *Atriplex*). Do stejné čeledi ale patří také pěstované užitkové rostliny, jako je špenát setý (*Spinacia oleracea*) nebo řepa obecná (*Beta vulgaris*) a její kultivary.

Latinské jméno *Chenopodium* je odvozeno z řeckého chén (= husa) a podion (= nožka), neboť listy merlíků tvarem připomínají husí chodidlo. Tvar listů se však druh od druhu liší a je jedním z nejdůležitějších určovacích znaků. Pro většinu merlíků, zvláště v mládí, jsou charakteristické také drobné měchýřkovité chlupy na lodyze, listech i květech, které způsobují, že rostliny vypadají, jako by byly pomoučené. Samotné květy merlíků jsou drobné, většinou zelenavé, a tudíž nenápadné. Jsou ale sdruženy po několika v tzv. klubičkách, která jsou dále uspořádána v bohatých latnatých až klasovitých květenstvích, jež už tak snadno přehlédnout nelze (obr. 5). Plodem je nažka, která je úplně nebo částečně uzavřena v pětičetném okvětí.

Merlíky rostou především na antropogenních, tj. člověkem vytvořených stanovištích. Jelikož jde obvykle o jednoleté rostliny, osidlují převážně narušovaná místa, kde nejsou omezovaly konkurenčně silnějšími vytrvalými druhy a kde mají

dostatek světla. Nejčastěji je najdeme na obnažené půdě různých ruderálních míst (navážky hlíny, stavební plochy, zboženiště, skládky apod.), nebo jako plevel na polích a záhumencích či v návesních květinových záhonech. Jejich semena si v půdě dlouhodobě udržují klíčivost a v příhodných podmínkách hromadně klíčí. Na otevřených ruderálních stanovištích, která jsou většinou dobře zásobena živinami, především dusíkatými látkami, pak merlíky často vytvářejí husté a vysoké porosty.

Ve střední Evropě jsou vůbec nejhojnější merlíky z okruhu m. bílého (*Chenopodium album* agg., obr. 2), s nimiž se lze setkat téměř všude v jednoleté ruderální či plevelové vegetaci. Je to několik blízkých příbuzných a navzájem často těžko odlišitelných druhů; kromě samotného merlíku bílého (*Ch. album* s. str.) sem patří např. merlík fíkolistý (*Ch. ficifolium*), m. kalinalistý (*Ch. opulifolium*), m. tuhý (*Ch. strictum*) nebo m. švédský (*Ch. suecicum*). Z dalších druhů jsou častější ještě merlík

zvrhlý (*Ch. hybridum*), m. mnohosemenný (*Ch. polyspermum*), m. sivý (*Ch. glaucum*), m. červený (*Ch. rubrum*) a vytrvalý m. všedobr (*Ch. bonus-henricus*). Ostatní jsou již dosti vzácné a některé patří v České republice dokonce mezi kriticky ohrožené druhy.

Naše vzácné a ohrožené druhy

Trochu podrobněji se podíváme na ty vzácné merlíky, které v českých zemích rostou odnepaměti ať už jako původní součást zdejší přírody (merlík slanomilný), anebo jako archeofyty, tj. druhy, jež k nám kdysi (v období od prehistorie do r. 1500) přišly až s člověkem (merlík hroznový, m. zední, m. městský a m. smrdutý).

Za nezvěstný a pravděpodobně vyhynulý druh byl donedávna považován merlík slanomilný (*Ch. chenopodioides*, obr. 3). Jde o druh halofilní, tedy vázaný na zasolené půdy. Přirozeně se vyskytuje na slaniskách nebo na vysychavých obnažených březích vodních toků a nádrží ve srážkově chudších oblastech s minerálně bohatými půdami. Jeho primární areál zahrnuje lesostepní až pouštní zónu Eurasie od Panonské nížiny až po východní Sibiř a své severozápadní hranice dosahuje na jižní Moravě. Kromě vnitrozemského rozšíření se přirozeně vyskytuje i na přímořských slaniskách západní a jihozápadní Evropy. Druhotně roste v Severní Americe a v severní a jižní Africe. V České republice byl v minulosti zaznamenán pouze na jižní Moravě v okolí Lanžhota a u rybníka Nesyt u Sedlce. Tyto výskyty však nebyly dlouhou dobu ověřeny, a merlík slanomilný byl proto zařazen mezi nezvěstné taxo-

1 Vitální porost merlíku smrdutého (*Chenopodium vulvaria*) v sečeném městském trávníku. Brno. Foto D. Simonová

2 Nejčastějším druhem merlíků u nás je merlík bílý (*Ch. album* agg.), který často tvoří rozsáhlé porosty na plochách s čerstvě převrstvenou půdou. Brno

ny české flóry. Až v r. 1997, po více než 50 letech od uveřejnění posledního předešlého nálezu, byl objeven na obnaženém dně rybníka Nesyt (K. Šumberová, viz také článek J. Sychry a kol., Živa 2008, 4: 189–192). V posledních letech byl zaznamenán ještě na několika málo dalších lokalitách na jižní Moravě, a dnes tedy patří v České republice mezi kriticky ohrožené druhy.

Kriticky ohroženým druhem je také merlík zední (*Ch. murale*, obr. 7). Roste obvykle v intravilánech vsí a měst na čerstvě vlhkých až vysychavých, kyprých až mírně ulehých půdách bohatých živinami. Podobně jako níže pojednaný merlík smrdutý snáší vysoké koncentrace amoniakálních iontů v půdě, je však o něco citlivější na sešlap. Dá se tedy najít spíše na rumišťích, kompostech, navážkách zeminy, ve vysychavých příkopech podél cest nebo jako vzácný plevel zahrad. České i vědecké jméno si ovšem vysloužil růstem ve spárách u pat zdí a zídek. V městských trávnících se drží při okrajích keřů, kde není trávník tolik sešlapáván a navíc občas zůstane neposečen. Asi do poloviny 20. stol. byl merlík zední v teplejších oblastech českých zemí poměrně častý, od té doby však jeho lokalit nápadně ubylo, a to z ne zcela zřejmých příčin. Nález merlíku zedního v České republice je dnes tedy událostí spíše výjimečnou, častěji se s ním můžeme setkat na cestách po Středomoří.

Mezi silně ohrožené druhy patří merlík hroznový (*Ch. botrys*), merlík smrdutý (*Ch. vulvaria*) a merlík městský (*Ch. urbicum*). Merlík hroznový (obr. 4–6) je typický příjemnou vůní uvolňující se ze žláznatých chlupů, které hustě kryjí celou rostlinu. Vlivem tohoto žláznatého odění je rostlina také poněkud lepkavá. Právě pro obsah vonné silice se v minulosti používal jako léčivá rostlina a i dnes se občas pěstuje pro potřeby farmaceutického průmyslu. Roste na lehkých písčitéch půdách, ale i na škváře a dalších průmyslových substrátech. Snáší totiž nejen značné výkyvy vlhkosti a teploty, k nimž na lehkých substrátech běžně dochází, ale také vysoké koncentrace solí. Nezdídky jej lze nalézt také na hromadách písku v obcích, kam se dostává přímo z pískoven, které místy hostí velmi bohaté populace tohoto jinak vzácného druhu.

Merlík smrdutý (obr. 1) má příhodné jméno, neboť je velmi nepříjemná a intenzivně cítit po slanečcích. Obsahuje totiž dusíkatou sloučeninu trimetylamín, která se uvolňuje i při jemném dotyku rostliny. Merlík smrdutý je konkurenčně velmi slabý, roste proto především na místech, kde je růst ostatních druhů, a to i jiných merlíků, potlačen. Typická jsou pro něj sešlapaná a pomočená místa v okolí hospod, u pat zdí a plotů a další živinami silně obohacovaná stanoviště s ulehlou půdou. Dokáže totiž růst na půdách bohatých amoniakálním dusíkem, který je pro většinu rostlin toxický, a navíc dobře snáší i sešlap. Lokalit tohoto merlíku bohužel ubývá vinou mnohdy přehnaného zušlechťování ulic a návsi. Vhodné podmínky však tento druh nachází v mírně sešlapávaných a pravidelně sečených městských trávnících, které jsou navíc vystaveny rozličným činnostem venčených psů. Těmto stano-

vištím, naštěstí pro merlík smrdutý, v blízké budoucnosti zánik zřejmě nehrozí.

Merlík městský (obr. 8) obsazuje podobně jako merlík zední místa s vysychavou půdou bohatou živinami, někdy až poněkud zasolenou. Na rozdíl od něj a navzdory svému jménu však roste častěji ve volné krajině mimo sídla. Vyskytuje se na různých navážkách a rumišťích, na skládkách, úhorech a okrajích polí, podél cest, ale také na pasekách, okrajích rybníků nebo dokonce na ruderalizovaných místech v nivních loukách. Druhé jméno městský získal možná proto, že v intravilánech vsí a měst je mimo jiné vázán na rozvaliny budov, stavební suť nebo na jiné substráty s výraznou příměsí stavebního materiálu. Ačkoli by se mohlo zdát, že vhodných stanovišť má merlík městský stále dost, patří také k ustupujícím druhům a zařazení mezi silně ohrožené druhy je u něj zcela na místě.

Poslední čtyři jmenované taxony mají centrum areálu (a zřejmě i oblast původního výskytu, kterou však dnes nelze s jistotou stanovit) v jižních částech Evropy, případně ještě ve středomořské Africe (souvislý areál merlíku zedního dokonce sahá až do Indie ve širokém pásu probíhajícími jižně od Kaspického moře a Himálaje a areál merlíku městského zasahuje přes jižní část evropského Ruska až do Střední Asie). Ve střední Evropě jsou tyto druhy vázány především na nejteplejší a nejsušší oblasti.

Neofytní druhy

Mezi vzácné merlíky patří v českých zemích také některé neofyty, tj. druhy zavlečené sem teprve v relativně nedávné době (od počátku novověku, tj. po r. 1500). Na rozdíl od výše zmiňovaných druhů není příčinou jejich vzácnosti to, že by nějak ubývalo jejich stanovišť, nýbrž naopak to, že se ještě nestačily rozšířit. Z neofytů si podrobněji zmínku zaslouží merlík trpasličí (*Ch. pumilio*), který byl do České republiky zavlečen ze své australské domoviny s ovčí vlnou. Poprvé byl pozorován na jižní Moravě v r. 1890 v okolí Nosislavi a od té doby už v některých oblastech zcela zdomácněl (jižní Morava, Praha). Podobá se trochu merlíku hroznovému, a to jak vzhledem – zejména žláznatým oděním a obsahem silic, tak vazbou na lehké písčité substráty. Oproti merlíku hroznovému se však častěji vyskytuje ve městech ve spárách dlažby, v kamenitých substrátech kolejišť na nádražích apod.

Většina dalších neofytních druhů merlíků se vyskytuje už jen velmi ojediněle. Buď jde o vzácné a pomíjivé zavlečené rostliny, nebo o rostliny zplanelé, případně rostoucí jako pozůstatek dřívějších pěstovaných kultur. Jako léčivé rostliny byly nebo snad ještě občas jsou pěstovány merlík citronový (*Ch. schraderianum*), m. celokrajný (*Ch. integrifolium*) a m. vonný (*Ch. ambrosioides*), jako listová zelenina pak m. listnatý (*Ch. foliosum*) a m. hlavatý (*Ch. capitatum*). Poslední dva zmíněné druhy pěstitelé někdy pro atraktivní plodenství označují jako „jahodový špenát“: okvětní lístky těchto merlíků totiž za zralosti dužnatěji a barví se do červena, takže jednotlivá klubíčka připomínají malé jahody nebo maliny.

3 Kriticky ohrožený merlík slanmilný (*Chenopodium chenopodioides*) se v České republice vyskytuje jen na několika málo lokalitách. PP Plácky u Velkých Němčic

4 Habitus plodného jedince merlíku hroznového (*Ch. botrys*). Pískovna u Bzence

5 Detail květenství typického pro merlíky – drobné květy sdružené v tzv. klubíčka na příkladu m. hroznového. Brno

6 Merlík hroznový se často vyskytuje na písčitéch nebo šterkových navážkách. Litobratřice u Znojma. Foto D. Simonová

7 Kriticky ohrožený merlík zední (*Ch. murale*) je dnes k vidění už jen velmi vzácně. Brno. Snímky K. Fajmona, pokud není uvedeno jinak

8 Merlík městský (*Ch. urbicum*) na mysliveckém poličku. Klentnice, Mílovický les. Foto J. Danihelka

Závěrem

Pro většinu lidí nejsou druhy vázané na ruderalní stanoviště zpravidla zajímavé, ale přesto jsou i tyto často lehce přehlédnutelné rostliny významnou součástí druhového bohatství naší flóry. Především na vesnicích a ve městech se s nimi setkáme denně. Většinou je považujeme za nežádoucí plevele a nevzbuzují u nás velkou pozornost. Mnohdy však jde o velmi zajímavé druhy, pozoruhodné ať už svou ekologií či biologií, vzácností nebo kulturně-historickými souvislostmi (tradičně pěstované staré kulturní rostliny, druhy vázané na zanikající sídelní struktury apod.).

Se současnou modernizací vesnic, zvelebováním měst a s celkovými změnami hospodaření zaniklo nebo postupně zaniká mnoho specifických stanovišť, na něž jsou odedávna některé ruderalní druhy včetně merlíků úzce vázány. Jsou to např. nezpevněné sešlapávané plochy na návších (Živa 2008, 4: 151–153), sloužící často i jako výběh pro drůbež, neudržovaná místa v okolí starých zídek a plotů, drobné skládky a rumišťe, zbořiště, hnojiště a komposty. Některé druhy našly útočiště na odlišných místech s obdobnými ekologickými podmínkami (jako je tomu třeba v případě merlíku smrdutého v městských trávnících), jiné však mizí spolu se svými typickými stanovišti. Přestože merlíky v minulosti tvořily i rozsáhlé porosty a byly běžnými průvodci sídel, jak to ukazují např. pylové rozborů některých středověkých městských odpadních jímek, dnes se s nimi setkáme už jen velmi vzácně. Obvykle jde pak o rostliny vyrostlé z půdní semenné banky na místech, kde byla z nějakého důvodu převrstvena zemina (např. při výkopových pracích), nebo o náhodná zavlečení z oblastí, kde jsou tyto druhy dosud častější.

Článek vznikl za podpory výzkumného záměru MSM0021622416 a projektu LC06073.

